

УДК 821.162.1.09

Людмила РОМАЩЕНКО
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ПОВІСТЬ „ГЕТЬМАН МАЗЕПА” Ф. РАВІТИ-ГАВРОНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МАЗЕПІАНИ

У статті вперше у вітчизняному літературознавстві детально аналізується історична повість польського письменника Ф. Равіти-Гавронського „Гетьман Мазепа” як ще одна художня версія постаті українського гетьмана.

Ключові слова: історична повість, сюжет, композиція, образ, архетип, романтичний.

In the article for the first time in the native literary criticism the historical story „Hetman Mazepa” as one more historical version of Ukrainian hetman personality written by polish writer F. Rawita-Gawronski is analyzed in details.

Key words: historical story, plot, composition, image, arhetip, romantic.

W niniejszym artykule po raz pierwszy w rodzimym (ukraińskim) literaturoznawstwie szczegółowej analizie literackiej została poddana historyczna powieść polskiego pisarza F. Rawity-Gawrońskiego „Hetman Mazepa” jako kolejne artystyczne wcielenie postaci hetmana ukraińskiego.

Słowa kluczowe: powieść historyczna, fabuła, kompozycja, obraz, archetyp, romantyczny.

Твори про Івана Мазепу, образ якого вже став архетипним, неодноразово привертати увагу дослідників. Проте художня мазепіана настільки багата й невичерпна, що й досі дає простір для критичної рецепції. Особливої популярності образ українського гетьмана зажив у польській літературі, що зумовлено відповідними причинами: життя Мазепа ще замолоду пов'язане з Польщею – юнак служив пажем при дворі польського короля Яна Казимира. Тож особа гетьмана знайшла художнє втілення у творах, різних за родо-жанровими і стильовими характеристиками.

Першим польськомовним твором про Мазепу була поема „Полтава” (1803)¹ – зразок „поезії героїчної” [6, 482] Н. Мусніцького, багаторічного професора Полоцького колегіуму єзуїтів, поета, драматурга, історика і теолога. Написана під впливом давньогрецького епосу, поема є віддзеркаленням „естетичних засад класицистичної поетики” [11, 201], репрезентованих у творчості польських письменників епохи Просвітництва.

Проте найяскравіше образ Мазепа розкрився у романтичній літературі, (насамперед драматургії), оскільки в його долі багато незвичайного, що відповідало естетичним настановам романтиків. „Існують такі історичні постаті, які життям, сповненням дій, або таким, що впливає на дії інших, терпінням, боротьбою,

яка переростає масштаби буденності, додаються винятково до драматичної обробки” [9, 160], – пише в рецензії Е. Любовський. До таких поряд із Марією Стюарт, Жанною д'Арк польський дослідник відносить і Мазепу.

Згадаймо невелику ліро-епічну поему Богдана Залеського „Думка Мазепа” (1824) і поетичну трагедію Ю. Словацького „Мазепа” (1834, 1839) – найвидатніший твір польської мазепіани. Трагедія Ю. Словацького мала величезний успіх, і це забезпечило йому послідовників. До них належить і Вітольд Богданко з його п'ятиактною трагедією „Мазепа” (1870), написаною білим віршем. У цьому контексті доречно назвати й роман „Мазепа” (1834) російсько-польського письменника Тадеуша Булгаріна.

Згадані твори розглядалися нами у низці публікацій². Проте за межами критичної рецепції до цього часу залишалась історична повість Францішека Равіти-Гавронського „Гетьман Мазепа”, видана 1893 року у відомій серії „Бібліоте-

¹ Д. Чижевський помилково датує написання поеми 1805 роком, насправді це рік смерті письменника, а не 1806-й, як твердить український дослідник. Див.: Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 352.

² Див.: Польська думка про Мазепу // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – №2. – С. 192-197 (тут уперше зроблено переклад українською мовою твору Б. Залеського „Думка Мазепа”); Роман „Мазепа” Тадеуша Булгаріна як один із перших зразків російського історичного роману // „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 21-22. – Warszawa, 2006. – С. 300-308; История Украины и её герои в интерпретации русско-польского писателя Ф. Булгарина (на материале романа „Мазепа”) // Elməv Səmiyyət. – Bakı: Kitabəaləmi, 2005. – №2. – С. 97-103; „Іван Мазепа” В. Богданка – ще одна романтична версія постаті українського гетьмана // Вісник Черкаського університету. Серія „Філологічні науки”. – Черкаси, 2006. – Вип. 86. – С. 89-97 та ін.

ка найзнаменитіших повістей” в українському перекладі Василя Ролепка.

Ф. Равіта-Гавронський (1845-1935)³ – історик, публіцист, романіст, автор численних праць з історії козаччини: „Внутрішнє життя Запорозької Січі середини XVIII століття” (Варшава, 1910), „Історично-археологічні експедиції по Україні: Вешенки, Боровиця, Чигирин, Суботів” (Львів, 1903), „Справи і речі українські. Матеріали до історії козаччини і гайдамаччини” (Львів, 1914), „Історичне сусідство козацької України” (Варшава, 1911), „Природні умови життя Козацької України” (1911), „Козацька політика в останні роки життя Богдана Хмельницького” (Варшава, 1910), „Початки і характер української козаччини” (Варшава, 1911), „Образ, залюднення і творення козаччини” (Краків, 1914), „Козацькі князі” (Познань, 1919), „Козацький гетьман Богдан Хмельницький: історичний шкід його життя і боротьби” (Львів, 1914), „Жінки на троні московських царів” (Варшава, 1919), „Українська козаччина в Польській Речі Посполитій” (1923), „Історія гайдамацьких рухів” (1913) та ін. Його перу належать і художні твори на історичну тематику, серед яких, крім повісті про Мазепу, „Харцизи. Повість історична XVIII століття на тлі уманської різні” (1893), „Золотобородий емір: українська повість” (Львів, 1891), „Король і цариця” (1921).

Зацікавлення польського історика українською минувиною природне (свого часу жив і працював у Києві) і, безперечно, заслуговує схвалення. Але його концепція української історії нерідко поціновувалась неоднозначно. Еліза Ожешко (особисто знайома з Равітою-Гавронським, вела з ним жваву переписку) у листі до польського етнографа Яна Карловича писала про Францішека: „Він – один з українофілів, група яких знову починає діяти в Києві. Явище це дуже цікаве. Нещодавно я обмінялася листами з іншим членом тієї групи – паном Нейманом, – і все те збудило в мене охоту вивчити українську мову та заглянути до її літератури, що й зроблю в наступну зиму. Вони в Києві видають альманах, який буде виразом їх стремління” (цит. за: [1, 192]).

Оцінка І. Франка значно критичніша, він відносить Равіту Гавронського, як і Т. Єжа, до

тих „польських патріотів”, хто, „виходячи від абстрактної любові до України, вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху” [5, 192]. Схожі думки, по суті, знаходимо й у польських джерелах. В одному з енциклопедичних видань указано, що Равіта-Гавронський є виразником націоналістичних поглядів, ідеалізує загарбницьку політику польських магнатів (див.: [7, 26]). Відомий польський історик А. Керстен у вступі до біографії Стефана Чарнецького висловлює актуальну наразі думку: „Якщо історія має бути наукою, остерігаймося праць із тенденціями Равіти-Гавронського, але й не схвалюймо крайньо протилежних. Крайність не приводить ані до доброї приязні, ані до правильного розуміння історії. Історіографія як польська, російська, так і українська має надто багато гріхів на сумлінні, аби додавати до них нові” (цит. за: [8, 6-7]).

Інтерес Равіти-Гавронського до особи Мазепи виявився і в історичних студіях, зокрема розвідці „Пилип Орлик. Невизнаний козацький гетьман” (Львів, 1900), де на тлі діяльності генерального писаря Мазепи розглядаються основні віхи життя Івана Степановича, його стосунки з Петром І, наслідки Полтавської битви та ін.

На художнє моделювання образу гетьмана в європейській романтичній літературі (Вольтер, Гюго, Байрон, Словацький, Богданко та ін.) значною мірою вплинули мемуари Пасека (Паска)⁴ – сучасника Мазепи і його особистого ворога (він служив у війську під командуванням Стефана Чарнецького). У передмові до видання щоденників Едвард Рачинський зазначає, що вони написані в гумористичній манері й „подають нам багато незнаних з того віку деталей”, „у визначальних рисах змальовують звичаї і домашнє життя наших батьків” [10].

У щоденниках є інформація про відомих історичних діячів: Золотаренка, Юрка Хмельницького, Стефана Чарнецького, а також розповідь про те, що якийсь пан Фальбовський за любовні зв'язки його дружини з Мазепою вирішив покарати спокусника. Його роздягнули догола і прив'язали до дикого коня, який поніс вершника чагарниками й хащами, прирікаючи на страждання і повільну смерть. Мемуари

³ Існують розбіжності з приводу тривалості життя історика. У примітках до 50-томного зібрання творів І. Франка називається дата смерті – 1930 рік. Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: „Наук. думка”, 1980. – Т. 47. – С. 674. Ми ж посилаємося на польські джерела. Див.: Encyklopedia powszechna PWN. – Wydanie drugie. – Warszawa, 1984. – Т. 2. – С. 26.

⁴ Мемуари написані близько 1690 року й охоплюють події, починаючи від 1656 року до 1688 року. На жаль, початок рукописів, як зазначає у примітках видавець Е. Рачинський, не зберігся. Існують відомості, що між Пасеком і Мазепою виник гострий конфлікт, бо пихатий шляхтич образив королівського пажа. Мазепа у відповідь дав ляпаса кривднику. Справа дійшла до поединку. Тож аби дошкулити Мазепі, Пасек у своїх щоденниках і вигадав пригоду з конем.

Пасака сприймалися неоднозначно. Їх високо цінував Міцкевич, Красінський був від них у захваті, а Б. Залеський, у примітках до „Думки Мазепа” висловив застереження щодо їхньої достовірності, назвавши “дикою вигадкою”.

Ще один анонімний автор описав цю подію пізніше й мальовничіше: „Нефортунний коханець був найперше висічений різками, ви́качаний у смолі і пір’ї, а потім прив’язаний до зовсім дикого коня, який заніс його на ярмарок, жахаючи всіх присутніх” (цит.: [12, 436]). З такою версією ознайомився маркіз де Бопас – посол Франції при дворі короля Лещинського. Любовну пригоду Мазепа, зафіксовану у спогадах французького дипломата, використав Вольтер. Відтоді на Заході створено багато поетичних, театральних і малярських творів про Мазепу, в основі яких історія з конем, яку вважають переломним моментом біографії героя: „Починаючи з часів романтизму, Мазепа користувався на Заході значною симпатією як вождь екзотичних і нещасливих українців, – пише польський літературознавець З. Рашевський. – З незапам’ятних часів європейське мистецтво цікавилось постаттю зв’язаного героя, то прикутого до місця страти, то такого, якого волочить чи мчить кінь. З тих образів (Юнг сказав би: з двох видів того архетипу) романтики особливо цінували другий. Бачили в ньому велику людину, гнану стихійними силами до невідомого призначення” [12, 437].

Хоча західноєвропейські митці виявляли зацікавленість особою гетьмана, але мали про нього (як і Україну загалом) досить приблизне уявлення, що привело до створення міфу Мазепа. Наприклад, у лондонському цирку Мазепа в кінці вистави виявлявся сином татарського хана і на чолі татар вирушав на завоювання Польщі.

Равіти-Гавронському також були відомі мемуари Пасака, але він не робить, як Гюго чи Байрон, епіцентром сюжету згадану сцену: про пригоди в королівських покоях, випадок із паном Пасеком, кару за любовну інтригу з дружиною пана Фальбовського згадується пунктирно-ретроспективно, а основою повісті є політична діяльність уже зрілого Мазепа-гетьмана та його особисті стосунки з Мотрею Кочубей. Життя інших історичних персонажів (Палія, Чечеля, Чуйкевича) змальовано переважно з позицій *приватності*.

Сюжет повісті, яка складається з 12 озаглавлених розділів, охоплює невеликий проміжок часу – фактично останній період геть-

манування Мазепа і його рішення виступити на боці Карла XII (картини Полтавської битви, вирішальної в долі Мазепа та його соратників, взяття царськими військами Батурина, смерті гетьмана та еміграції залишків козацької старшини у творі відсутні).

Тенденційність історіографічних праць Равіти-Гавронського, про що йшлося вище, у повісті „Гетьман Мазепа” виявляється якнайменше, що стає очевидним уже при моделюванні образу головного персонажа. Завдяки безпосередній авторській та портретним характеристикам, оцінці інших персонажів, особливо Мотрі, письменник створює досить переконливий образ гетьмана, що загалом відповідає історичній правді.

У повісті Мазепа постає продовжувачем справи Хмельницького, плекає автономістські ідеї, разом із генеральним писарем Орликом снує плани відірвати Україну від російського царя, утворити з України самостійну державу і таким чином визволити народ з московської неволі. Наполегливо працює для високої патріотичної мети (хоча задля безпеки довго приховує справжні наміри), але не забуває і про себе – мріє здобути княжу корону. Равіта-Гавронський підкреслює амбівалентність політичних векторів діяльності Івана Степановича. Він був царським улюбленцем і за час гетьманування „з’явився виявити таку енергію, выслуговував ся цареві такимъ послухо́мъ у его заходахъ злити Украину зовсѣмъ зъ остальнымъ царствомъ, що зробивъ ся пострахо́мъ для всѣхъ, а разомъ изъ тымъ и предметомъ ненависти у всѣхъ” [4, 5]. З другого боку, Мазепа вихований у польському дусі, прихилився до західної культури, оточив себе польським товариством. Навіть гетьманська сторожа – сердюки – складалася винятково з поляків. Письменник неодноразово підкреслює, що Мазепа честолубний, прагне почестей і влади, оточив себе царським блиском і „дававъ послу́хъ приѣзжимъ гостямъ не якъ гетьманъ, а якъ король” [4, 26] – не раз доводилося чекати його аудієнції довго та безуспішно. Згадаймо, як зустрічають гетьмана в селі Жуки (III розд. „На заручинахъ”). Громада виказує йому високі почесті, благочинний виступає з панегіричною промовою, у якій гіперболізується діяльність гетьмана, його зроблено „повбогомъ”: прирівняно до місяця, що присвічує щасливим людям, сонця, що їх огріває, зірок, котрі показують серед ночі дорогу тим, хто збився з путі. Автор не просто констатує сам факт орієнтації Мазепа на польські взірці,

а й намагається дошукатися її причин: мовляв, кільканадцять років гетьманування, безперервного схилення перед коронованим приятелем „зюгідили йому залежність и власть”, а „може вкорочуванье по царскимъ приказамъ правъ и свободъ украинського люду велѣло ему берегтись передъ невидимыми ворогами” [4, 8], чи ще якісь інші причини змусили гетьмана оточити себе тією атмосферою, у якій замолоду жив у Варшаві. Мазепа дав народові зрозуміти силу політичної залежності – „за податки й провини обдиравъ козаковъ и чернь зо шкури” [4, 59]. Письменник мотивує подібні дії твезим розрахунком: таким чином гетьман хотів викликати невдоволення, і виправдовувався, що робить це не з власної волі, а з примусу. Звісно, що політика посилення феодального визиску селян і козаків, орієнтація на суспільно-політичний устрій Речі Посполитої викликала осуд у народних низів. Підтвердження цієї версії знаходимо і в М. Грушевського: „Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він, як шляхтич і „поляк”, як його прозвали, напівсья завести на Україні польські панські порядки... Мазепа хотів створити сильну власть гетьманську.., піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити різномисленність виборного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана” [2, 156-161].

Дуалізм натури гетьмана виявляється і в його зовнішності, зокрема вбранні, що поєднує елементи козацького і польського стилів і виказує не лише матеріальний статус героя, а й політичні орієнтири: „... носивъ ся трохи зъ українська, а трохи зъ польска”, адамашковий жупан, без кунтуша, колпак з соболиною опушкою й чаплиним пером, запнутим діамантом, кинджал і польська шабля, „багрова ферезія на плечах сягала майже до кісток” [4, 37]. Взагалі портретні характеристики займають у повісті чимало місця, але вони позбавлені психологічної мотивації, автор сконцентровує увагу переважно на особливостях фізіономії, постави чи одягу. „Бувъ се чоловѣкъ тогдѣ ще молодый, що мав не больше сорокъ лѣтъ, гладкій, проворный, образованный в кїѣвскихъ школахъ, православный шляхтичъ” [4, 5] – авторська характеристика Мазепа. Гетьманові було близько 50 років, але Мотря побачила „гарного, повного життя и славы мужчину”, він виглядав „свѣжо й молодо, огнемъ жеврѣлись его очі”, в густій чуприні не видно „анѣ одного сивого волоска” [4, 37].

Мазепа висловлює досить критичне ставлення до козацької верхівки за її зрадливість, продажність, непослідовність, угодовство: „Они (козацькі старшини. – Л. Р.) нѣколи не прохмелюють ся. Сегодня кричуть сего, завтра того. Сегодня выбрали гетьмана, завтра достануть по сто рублѣвъ та по шубѣ й того самого гетьмана звяжуть и якъ барана водошлють въ Тайный приказъ, або сами зроблять зъ нимъ справу” [4, 44]. І далі ще суворіше, гостро-іронічно: „... всѣ нѣббы люблять Украину, такъ що ради неї готови воддати все... Скоропадській запродався бы самому чортови задля любви до Вкраины, Самусь зрабувавъ бы самого антихриста – задля любви до Вкраины, а Палтѣй загарбавъ бы не лише всѣ землѣ коло Хвастова, але й усю Вкраину – задля любви – ж до Вкраины. Только ихня любовь варта, що й они сами!” [4, 46]. Ці думки особливо проєктуються на наше невтішне сьогодення. І як тут не згадати Шевченкове: „Ви любите на братові шкуру, а не душу” чи Франкове: „Ти, брате, любиш Русь, як хлїб і кусень сала...”

Для підсилення висловленої думки в інтертекстуальне поле роману введена пісня, авторство якої належить Мазепі (очевидно, Равіті-Гавронському були відомі літературні спроби гетьмана).

Подібну оцінку козацької старшини ми віднаходимо в тетралогії Б. Лепкого „Мазепа”, в романі М. Лазорського „Гетьман Кирило Розумовський” – зі слів Докії Розумовської: „...старшина... тепер слухняна, московська, аби їй було добре жити; може, який козак і схотів би, щоб було по-старому, так сил немає, пручатись не дозволить старшина, сама віддасть того козака москалю” [3, 415]. Історичну достовірність такої оцінки козацької верхівки підтверджує й ситуація із сумнозвісним гетьманом Дем'яном Многогрішним (за романом О. Пахучого „Юрась Хмельниченко”): своя старшина за сприяння царських стрільців заарештували Дем'яна і відправили до Москви з „просительною” грамотою до царя, написаною генеральним писарем Мокрієвичем, у якій містилося прохання покарати „зрадника і клятвopушника” на горло, та самодержець виявився милосерднішим, ніж свої, і... подарував Многогрішному життя.

Відповідно до історичної правди письменник змальовує підступність Мазепа, що особливо проявилось у стосунках з Палієм.

В оцінці Равіті-Гавронського Палій постає небуденною особистістю: доблесний, відважний воїн, прихильності якого шукали і поляки (разом із козаками і королем Яном Собеським

він ходив під Відень воювати турків), і Петро I, задобрюючи щедрими дарами – соболиними шубами та рублями. Особливості його натури проступають уже в розлогій портретній характеристиці: „Бувъ то мужчина, сказано, майже шѣстьдесятлѣтній, рослый, тонкій, зъ довгими звисаючими вусами, подовгастого, смаглявого, опаленого сонцемъ и вѣтрами лица, на котромъ малювала ся наглость и водвага. Здвигнуты бровы, передѣлены трьома глубокими морщинами, що йшли впоперекъ чола, надавали его обличю суворый и гострый выразъ, а подголена на чолѣ чуприна, зобра на на самому чубѣ въ сивый оселедецъ, придавали его подобѣ нерозмѣрно выдовженный видъ” [4, 22]. Домінуючою рисою Палія є його ненависть до польської шляхти: він не визнавав зверхності Польщі, піднімав проти ласького гніту простолюд, у котрого не вистачало терпцю виносити на своєму хребті кривди, побої і зневагу батьківської віри.

Мазепа здобуває прихильність Палія, тримає його при дворі, вдаючи із себе його однодумця. Довірливий фастівський полковник, приворожений добротою і лагідністю Мазепа, повірив у щирість гетьмана, у те, що вони разом турбуються про благо однієї матері-України і що лише Мазепа є „одинокую охороною свободъ козацькихъ”, які можна порятувати тільки „послухомъ и покорою” [4, 30]. Насправді ж Мазепа плакає підступні наміри, хитро сплітає тенета, щоб знищити свого опонента, можливого претендента на гетьманство. До реалізації своїх намірів залучає Чечеля (той стежить за Палієм, дізнається про його відвідини Сорочого Броду і доповідає відомості гетьману) і генерала Брандта, прихильника Сасів (Мазепа хоче знищити Палія руками рейтарів Брандта). Іван Степанович, запросивши Палія в гості, наказав підпоїти його, а потім ув’язнити. Мазепині козаки разом із рейтарами Брандта виступили на Фастів – твердиню взяли приступом, залогу вирізали, а місто спалили. Арешт полковника провели так, що ніхто й не запідозрив, що це справа рук Мазепа, що саме він обмовив Палія перед царем і просив вислати того до Сибіру (історично підтверджений факт).

Важливою для розуміння авторської концепції є ремарка, у якій, по суті, виправдовується вчинок Мазепа: „Такъ робила ся въ ти часи політика” [4, 206] – (та й хіба лише у ті?!).

Помітне смислове навантаження у розкритті образу Палія несе розділ IX „У темниці”. Засобами психологічного письма автор прони-

жливо відтворює переживання героя, який не боїться смерті, але хоче загинути по-лицарськи, на свободі, а не в кам’яному мішку, у лапах „павука” (жахлива пекельна машина для тортур). Ретроспективно (у спогадах діда Мовчана) прозаїк змальовує незвичайне романтичне минуле героя: сильне, але фатальне кохання до ляхки Зоні, яку зустрів при постелі помираючого у шляхетському домі, одружився, але вона померла після народження доньки. Гроза ляхів Палій приховує власне батьківство і хоче, щоб у його дочки Ксеньки ніколи не прокинулася „панська” кров, тож віддає її на хутір, де вона виростає „на мужичку”. Подібні колізії нагадують роман Т. Булгаріна „Мазепа” (історія кохання гетьмана, таємниця походження його дочки Наталі та сина Богдана), хоча в останньому більше авантюристичності й мелодраматизму.

Загалом у відповідності з історичною правдою змодельовано і образ Кочубея. Він доволі неоднозначна постать, непослідовний у своїх діях: нібито любить Україну і готовий її визволяти з ярма („Дорога намъ мати Украина всѣмъ, а в нещастю дорожша еше, анѣж у щастю” [4, 13]). Проте підживлений власним (а ще більше жінчиним) честолюбством, виступив проти Мазепа з оскарженням Петрові I, хоча російський самодержець і не повірив Кочубеєві, який свою підозру вибудовував на недомовках, а справжніх доказів не навів (про це йдеться в розділі „Конецъ приязни”). Авторська оцінка генерального судді прочитується вже в назві X розділу – „Кара по заслужѣ”: Равіта-Гавронський, по суті, схвалює вчинок Мазепа. Для розуміння авторської концепції образу важливою є сцена розмови ув’язненого Кочубея і Мазепа (розділ IX „У темниці”). У ній виявляється абсолютна симпатія письменника до Мазепа, який виконав вирок із-за любові до Вітчизни, стратив Кочубея, що був „лукавымъ синомъ родного краю” [4, 228]. Попри таку оцінку, письменник психологічно переконливо передає внутрішній стан героя: рішення скарати донощика далося Мазепі нелегко, смуток і задума оповивали його серце, адже віддавав на тортури і смерть свого кума і тестя. Підсиленню авторської мотивації вчинку Мазепа сприяє відтворення реакції Мотрі на покарання батька. Вона, хоч і жаліє за ним, але вважає, що його закувала в кайдани справедливість, бо він підняв руку проти рідного краю, через те відмовляється на прохання матері порятувати батька: в боротьбі між обов’язком і совістю переміг обов’язок, хоч і совість дівчина не могла заглушити до кінця.

Сцена смерті змальована не без драматизму, що досягається і завдяки портретній характеристиці персонажа: на обличчі Кочубея, що йшов на страгу, не було тривоги й боязні, а лише „гнівна задума” і „гордість”.

Таке трактування взаємин Кочубея і Мазепи споріднює Ф. Равіту-Гавронського з Б. Лепким.

Подібно до Лепкого польський письменник зображує і Мотрю (подібність сюжетних колізій, особливостей моделювання історичних осіб в обох творах дозволяє зробити припущення, що Б. Лепкий був ознайомлений з твором Равіти-Гавронського). Мотря – заможна красуня, чій рука і серце обіцяні Чуйкевичу. З його допомогою Кочубей (а ще більше його дружина) хоче осісти в гетьманській столиці Батурині. Дівчина з волі батька-матері дає згоду на шлюб із Чуйкевичем, але байдужа до нього, бо він не дбає про Україну, а виношує лише свої особисті наміри. Тоді як Мотря переконана, що треба „боронити цїлий народъ, его святощъ, землю, его права й свободу – треба боронити вотчину” [4, 62]. Тим-то її вразив Мазепа, вона була зачарована славою, красою, енергією й освіченістю гетьмана. Зустріч із ним стала переломним моментом у поведінці дівчини: із веселої, співучої, кмітливої вона стала споважнілою і мовчазною. В її бурхливій уяві ввижалися королівська пишнота і почесні. Ці метаморфози в характері Мотрі найперше помітила її служниця Дарка. І все ж Мотря, коментує автор, полюбила Мазепу не за гетьманство, а захопившись його „моральною висшостою”. Після заручин із Чуйкевичем вона рішуче змінює свої наміри: відмовляється від осоружного їй нареченого (згодна навіть іти в монастир) і зрештою тікає з дому й одружується з Мазепою (У Лепкого Мотря відмовляється від Мазепи, розуміючи, що він не може належати їй одній, бо йому призначена висока місія визволення України. В ім'я високих ідеалів вона жертвує пристрасним коханням до гетьмана й одружується з Чуйкевичем).

Для розкриття характеру героїні важливим є III розділ „Опоръ Мотрѣ”, де розкривається внутрішній стан дівчини, її болючі роздуми-сумніви. Уява дівчини малює драматичну картину народного страждання (ці яскраві, контрастні зорові й слухові образи, образи-архетипи навіюють асоціації з Шевченковою поезією): „небо розопняте надъ землею, мужицьки хаты, що тулились до яровъ та доловъ середъ вербъ надъ ставомъ або надъ рѣкою; обдертый, худый та блѣдый людъ, що в голодѣ оравъ чорну, богату маму-землю... На виднокрузѣ бовванѣли

бури дыми пожаровъ, середъ котрыхъ мигтѣли огненни языки долинали якись водгомони, плачѣ, зойки... й опять бачила она громады того самого людю, перестрашени, плачучи, котри покинувши поля и хаты, втѣкали десь, бѣгли, плачучи й проклинаючи життя й свою долю...” [4, 80]. У розлогодому внутрішньому монологі, наповненому риторичними питаннями, виявляються не лише особисті симпатії героїні, мотивація її інтимного вибору, а й турбота про становище рідного народу, осуд честолюбства, захланності, підступності, космополітизму „землячків”, проти яких спрямована і гнівна Кобзарева муза. Ці щирі вболівання героїні не втрачають актуальності й донині, надаючи творові гуманістичного пафосу: „Для чого люди борються?.. чи-жь лише задля того, чтобы одинъ могъ завести другого подъ шибеницю, а самъ заняти его мѣсце? Чи лише задля того, чтобы милость Его величества, зъ котрою разом сплывали годности й багатства, водвернуты якъ корыто рѣки въ инчу сторону водъ противника, а прихилити те джерело досебе й черпати зъ него разъ-у- разъ?.. По-щожь они одни проти другихъ интригуютъ, одни другихъ ведутъ на шибеницю, чтобы лише свою личну пыху й честолюбность заспокоити? Длaczego нѣхто не боронить сего краю гарного, тои матери-кормительки землѣ, того обдертого, голодного, босого людю, котрый водъ усѣхъ выкупляетъ ся власною кровью? Чи-жь нѣхто не любить сего краю? Нѣхто не боронитиме его водъ грабовниковъ?” [4, 80-81].

Мотря в повісті постає достойною соратницею гетьмана. Отримавши в монастирі „крихту освіти”, вона вже не може задовольнитись буденним, обмеженим життям красивої хатньої ляльки, а прагне більшого. І саме в Мазепі вона побачила чоловіка, котрий усвідомлював безцільність дикого життя в Україні і шукав нових шляхів, на які можна було спрямувати нові сили рідного народу (Мотрю Лепкого також не влаштовує приготовлена їй батьками роль покірної дружини і господині дому, вона переймається важливими соціальними проблемами, її турбує безправне становище України, і дівчина мріє про той час, коли батьківщина стане вільною).

Якщо в художній інтерпретації постатей Мазепи, Мотрі, Кочубея та його дружини Равіта-Гавронський солідаризується з Лепким, то погляди обох митців на особистість Чуйкевича абсолютно протилежні.

У Лепкого образ Чуйкевича поданий у романтичному плані. Він справжній лицар, сміливий у бою, рішучий, відданий Мазепі,

палко закоханий у Мотрю, яку знає ще з дитинства. Йому болить доля України і він готовий обороняти її до загибелі. З його образом пов'язані гуманістичні імперативи твору. Героя мучать важливі морально-філософські питання, чому життя – це безнастанний бій, що спонукає людей до завзятої боротьби, чи вроджена хіть битися і проливати кров, котру називають лицарським завзяттям, чи потреба оборони своїх перед чужинцями. Йому шкода убитих ним москалів – чийхось коханих, синів, він мріє про час, коли воцариться царство Боже на землі. Ці роздуми Чуйкевича суголосні думкам Мотрі з повісті Равіти-Гавронського, процитованим вище.

У польського ж письменника образ Чуйкевича виписаний без апологетизації (хоч і з акцентом на його військовій доблесті), а в окремих випадках – навіть зневажливо. Цьому слугують пряма авторська характеристика („Синь скозаченого шляхтири”, котрий у часи Хмельницького змінив плуг на шаблю й дослужився до полковника, а син пішов батьковою дорогою, пройшов на Січі школу українського лицарства і повернувся звідти „пристойный, чемный и проворный, але не зь великимъ розумомъ” [4, 47]); короткі, але влучні оцінки інших персонажів, наприклад, Мазепи („... добрый козакъ, але хамъ” [4, 75]). Та найчастіше постає Чуйкевича сприймається крізь призму бачення Мотрі: уже при першій зустрічі дівчина „побачила его простакуватость, шорсткость, его рухи пригадували танцюючого медведя, мова вражала рапавостью, якъ нестругане дерево, а его присутность наповняла комнату запахомъ коньского поту” [4, 40]. Вразлива і чиста дівоча душа не могла знайти в ньому нічого, до чого б присилувала свої почуття. Його „ди́ке бурлацтво” відштовхувало, він уявлявся їй „якъ несвѣдома, брутальна сила, якъ якийсь дикій й невгамований елементъ” [4, 66]. Чуйкевич для Мотрі (а відтак і для читача) постає цілковитим антиподом Мазепі – витонченому, шляхетному, стурбованому сучасним і майбутнім України. Чуйкевич викликає у Кочубеївни відразу своєю байдужістю до жіноцтва. Ця риса неодноразово акцентується: „Для него женщина була нѣчимъ, а властиво цѣнивъ ей по козацки – только колько вартує паша для голодного коня” [4, 128]. Чечіль говорить, що тому жінка потрібна, „якъ умерлому кадило” [4, 49], та й сам Чуйкевич хвалиться, що він проміняв би її в дорозі на тютюн і люльку. Але найбільше Чуйкевич обридівся Мотрі, став для неї „гадливымъ”, через те, що

не був лицарем, висував свої особисті наміри, не згадуючи імені України, хизувався дикими, геройськими походами, суворим життям, присвяченим, з одного боку, боротьбі з татарвою і ляхами, а з другого – сну і гультьяйству.

У композиційній структурі повісті Равіти-Гавронського важливу естетичну функцію виконують описи: етнографічні, пейзажі, топоописи (опис гетьманської столиці в I розд. „Въ Батури́нѣ”). Приміром, завдяки етнографічним картинам (описи паланки, що стерегла київський шлях, січового куреня, вбрання запорожців) письменник-історик ознайомлює з побутом і звичаями козаків, а змалюванням сцен заручин, смерті й похорону баби Мовчанихи автор уводить читача у світ народних українських звичаїв і вірувань того часу. Символічного значення набуває опис природи, переданий крізь сприймання Мотрі (III розд. „Опоръ Мотрѣ”). Це динамічний пейзаж, у якому чергуються кольори: від безживного біло-сірого до яскравого червоно-золотистого. Дівчина, що сидить за кроснами перед вікном, спостерігає за вкритими білим снігом хатами, за білим, безкраїм степом, на якому „не було слѣду життя” [4, 64]. Її уява оживляла степову рівнину: в промінні західного сонця вона бачила статного, гордого гетьмана у багряній делії, а над ним розвівалася вишита нею хоругва з Архангелом. Коли видиво зникало, то знову залишалася біла, безлюдна степова рівнина у сірому блиску вечора. Ці два контрастні малюнки символізують відповідно підневільне, уярмлене становище України і боротьбу за свободу, яка, на жаль, є лише маревом.

Символічне наповнення має й опис передгроззя (XI розд. „Подѣѣ на хуторѣ”), який ніби прогнозує розгортання політичних бур у недалекому майбутньому.

Важливу роль у повісті відіграють фольклорні елементи. Розширюють інтертекстуальні межі твору українські та польські прислів'я і приказки, що відтворюють національний колорит, надають гумористичного забарвлення, по-народному влучно характеризують якусь рису персонажа („коли бѣда, то до жида, а по бѣдѣ – геть менѣ жида” [4, 155], „легко достатись, як до Берка в шинок”; Чуйкевичу жінка потрібна, „якъ умерлому кадило” [4, 49], вона для нього варта стільки, скільки „вартує паша для голодного коня” [4, 128], „одни мають руки въ ѣжовыхъ рукавицахъ, а други надто вже медомъ вымащени”, „чорта з'їсть, коли вирветься” [4, 45], „обдиравъ козаковъ и чернь зо шкури” [4, 59], „залогу впень вирізали” [4, 199];

українські народні пісні підсилюють емоційність зображення, виступають засобом характеристики героїв, розкриття їхнього внутрішнього стану (наприклад, пісні „Ой, у полі криниченька – видно дно”, „Хилітеся, буйні лози” в устах Ксеньки розкривають переживання закоханої дівчини, а пісня „Гей, на горі та й женці жнуть...” про Сагайдачного, що „проміняв жінку на тютюн та люльку”, підкреслює байдуже ставлення Чуйкевича до жіноцтва); народнопісенна образність і тропіка використовуються при зображенні життя козаків, яким „постелью була земля-мати, подушкою козацька кульбака, покрываломъ – бурка” [4, 23].

Звісно, не можна стверджувати, що письменник у всьому досяг високих успіхів: відчувається прямолінійність суджень, повторюваність художніх рішень, брак яскравих картин, оригінальної образності, складною для сприймання є мова твору, можливо, через не зовсім досконалий переклад із польської, а також через застарілу графіку (тож ми намагалися деякою мірою узгодити її з сучасними графічними

нормами – при цитуванні уникали надрядкових знаків). Проте показовим є вже саме звернення до постаті українського гетьмана та його доби, зображених загалом у відповідності з історичною правдою. Тож гостра критика Ф. Равіти-Гавронського І. Франком – „... сей польський автор, хоч пише з великими претензіями на правдомовність та вичерпання історичних джерел, у своїх історичних працях, що майже всі торкаються історії України, визначається, з одного боку, сліпою та завзятою *україножерною* (курсив наш. – Л. Р.) тенденцією, а з другого – дивоглядною безкритичністю в користуванні історичними джерелами, легковірністю до всяких, хоч би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпототою на такі джерела, що могли б освітити йому історичні події правдиво” [Т. 43, 208] – щодо повісті „Гетьман Мазепа” стосується якнайменше. Відтак, гадаємо, твір польського письменника та історика зацікавить дослідників літератури, кому не байдужа національна минувшина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вервес Г. Польська література і Україна. – К.: Рад. письменник, 1985. – 381 с.
2. Грушевський М. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – 228 с.
3. Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 590 с.
4. Равіта Ф. Гетьманъ Мазепа. – Львів, 1893. – 275 с. При цитуванні в основному збережені норми тогочасного правопису.
5. Франко І. Збір. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 47. – 767 с. Далі при посиланні на це видання вказуватимемо том і сторінку в тексті.
6. Bentkowski F. Historia literatury polskiej. – Warszawa, 1982. – 712 s. Тут і далі переклад із польської наш.
7. Encyklopedia powszechna PWN. – Wydanie drugie. – Warszawa, 1984. – Т. 2. – 864 s.
8. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1988. – 271 s.
9. Lubowski E. Mazepa, tragedia w pięciu aktach przez Witolda Bogdanko. Poznań 1870 // „Biblioteka Warszawska”. – 1870. – Т. 2. – S. 160-163.
10. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza Mihała Korybuta i Jana III. – Poznań, 1837. – 302 s.
11. Problemy literatury polskiej okresu oświecenia. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wyd-wo PAN, 1977. – Seria 2. – 347 s.
12. Raszewski Z. Mazepa // Prace o literaturze i teatrze. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. – S. 435-453.